

Свръхоръжието на средновековна България – дипломацията

Веселина Вачкова

За средновековна България най-силното, а и най-често използваното оръжие, е била дипломацията. Тази особеност е ясно видима както в редките трудове, посветени изрично на темата¹, така и в частните изследвания върху отношенията на България с определена друга страна. Въпреки тази очевидност, изследователите неизменно представят българите в най-добрия случай като достатъчно интелигентни „ученици“, които бързо усвояват уроците от Византия или другите си партньори (например Папството²).

Поради ограничениния обем на това изследване, тук ще обърна внимание само на някои аспекти от средновековната българска дипломация, които или досега са били пренебрегвани, или са били интерпретирани повърхностно, дори тенденциозно.

Народът с непредсказуема тактика и неуловима идентичност

Според реториката на западните и византийските автори обаче картината, както можахме да се убедим по-горе, е съвсем различна. Без да имат някакъв определен политически образ, българите още през V-VI век са „страшни за целия свят“ (според сенатора Касиодор) и владеят целия свят, освен земите, които пази крал Теодорки“ (според епископ Енодий). имат съвсем ясна стратегическа роля в събитията от Кавказ до Днепър, от двете страни на Дунав, до Черно, бяло и Адриатическо море. Те „прекрояват граници“, „появяват се и изчезват преди да се узнае за тях“, и т.н. в същия дух. Така, съвсем закономерно, през V век, когато е сключен договорът между Бузан и Зенон, в центъра на

¹ Ангелов, П. Българската средновековна дипломация. София, 1998.

² Гюзелев, В. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009.

византийската столица е издигната статуя на Българин. Тя, според „Кратките исторически хроники“ е „едно от големите зрелища“ на Константинопол. Поне до XI век статуята на Българина ще е единственият монумент, който е олицетворява чужд народ. Следващите ще бъдат две статуи, конюнктурно и „заклинателно“ наречени в конкретен военен контекст „Ромейка“ и „Маджарка“³.

Статуята на Българин на Хлебния пазар в Константинопол. Художествена реконструкция Т. Алексиева, консултант В. Вачкова. Опитите статуята да се свърже със земеделския бит на българите са доста неубедителни. Описанието недвусмислено говори, че Българинът заорава бразда не на нивата, а на границата.

Почитането на някоя личност или събитие с монумент поначало е висш израз на най-високо морално признание от страна на дадена общност и в частност – не нейните управници, които във всички епохи са били цензури на този вид изкуство. В този смисъл издигането на подобен паметник определено е висш дипломатически жест, разбран като такъв и от посвещаващите, и от тези, комуто е посветен. Ето защо, макар възрожденските българи да са предпочитали за свой пръв цар Виталиан, очевидно на дипломатическо равнище България излиза на константинополската сцена (вкл. съвсем буквално - със Статуята на Българина) около договора през 480 г.

³ За унгарско-византийския конфликт и преименуването на двете антични статуи, вж. Вачкова, В. Белите полета в българската културна памет. София, 2010, 208-212.

Почитането на народ с монумент е крайно рядко, като обикновено става дума за жертвите, дадени от този народ в името на общото благо срещу общ враг. Такъв е бил монументът на 300-те спартански воители, загинали с царя си Леонид при Термопилите (480 г. пр. Хр.), считан изобщо за първия подобен израз на памет и признание. Статуята на Българина в Константинопол със сигурност е първият и много дълго останал единствен по рода си паметник на народ, който и е дал свои жертви, но най-вече е предотвратил много жертви на друг народ (в случая – византийците). В този контекст следва да се подчертае, че коментираният медальон на „от бога владетеля Омуртаг“, служил за висше отличие, е вероятно първият дипломатически жест от подобен род. Независимо дали, подобно на съвременните ордени, е даван на български (както обикновено се предполага) или и на чужди (което е по-вероятно) заслужили висшестоящи лица, *тези лица са приемали и носели образа на тогавашния български владетел, изобразен като християнски василевс.*

Иначе казано, „Отличието/Орденът/Медалът Омуртаг“ засега остава без еквивалент в европейската история поне до XV век. Тогава ордените и медалите ще станат стандартен дипломатически жест. Но, понеже става дума за Ренесанса, традицията ще бъде възобновена по античния маниер – като възпоменание за някакво събитие.⁴ Макар и напълно оригинален като замисъл и форма, смисълът, кодиран в „Отличието Омуртаг“ е бил напълно разбираем за съвременниците му, предвид особеностите на разглежданата епоха. Средновековната култура, както е известно на специалистите, е култура на даровете. Повечето жестове, откупи (размяна на пленници), плащания, в т.ч. и данъци, са били оформени като дарове. Типичен пример е копието на кан Тервел, което владетелят поискал византийците да затрупат с пурпурни тъкани и да напълнят щита му със злато през 705 г. Жестът на Тервел, който нагледно показва не разкош, а факта, че императорът дължи властта си на Тервеловото копие и щит, далеч не е бил най-яркият в управлението на този наш владетел.

Кан кесар Тервел ще се постарее дотолкова да бъде известен в Константинопол, че гражданите му да кръстят „Свети Апостоли“ – една от най-емблематичните църкви на

⁴ Първият случай за връчване на „юбилеен медал“ е описан от Йоасиф Флавий в „Юдейските древности“ по повод отношението на юдеите към Александър Велики. През 1438 г. известният ренесансов художник Пизанело прави медал по случай посещението на византийския Йоан VIII Палеолог в Италия. Nocchi, H., Les médailles d'Antonio Pisano dit le Pisanello. L. Marotte, 1914, p. 16.

града – „Базиликата, където Тервел държа реч“. Очевидно пред „Свети Апостоли“ българският владетел много съвестно е изпълнявал обществените си кесарски задължения не само като военачалник, а и като упълномощен „говорител на двореца“. В противен случай можем само дълбоко да съжаляваме, че не знаем съдържанието на тази Тервелова „реч“, която е надживяла автора си със столетия.⁵

Статуята на кесар Тервел в Константинопол. Художествена реконструкция Т. Алексиева, консултант В. Вачкова.

Можем да сме напълно убедени, че драстичното разминаване в данните на византийските и латинските извори относно заслугата на България в спасяването на Константинопол от арабите се дължи отново на българското предаване на събитията. 30-те хиляди жертви, дадени от арабите, за които устойчиво разказват западните автори, не могат да имат друг източник, освен българските пратеници в дворовете на владетелите им. Не могат да имат

⁵ За пръв път въведох тезата и достатъчно сериозни основания за съществуване на статуя на кан-кесар Тервел в Константинопол още преди повече от десет години (вж. Вачкова, В. Белите полета в българската културна памет. София, 2010, 228-249). За книгата специално беше направена и нейна реконструкция (както и реконструкции на всички български монументи във византийската столица) от известната ни художничка Текла Алексиева. В резултат за статуята на Тервел се споменава дори в учебниците, а татуировката с нейната реконструкция не е рядкост. За съжаление контекстът, в който е издигнат и функционира монументът, остава съвсем неясен колкото за четящите или пишещите за него, толкова и за татуиращите се.

друг източник и описанията на благочестието на Тервел, който пръв сред българските владетели се е замонашил. Великият воин - бъдещ смирен монах - е образът, който провокира не само канонизацията, а и изключителния светски интерес от XV до XIX век към „крал Трибелиус“ в западната традиция.⁶

В интересуващата ни епоха доброволното замонашване на даден владетел е било факт, едновременно и много познат, и дълбоко многозначителен. От една страна сред съседите ни и на Юг, и на Запад са се замонашвали много хора, но те са били свързани не с владетелските, а с църковните среди. От друга страна замонашването на член на царската фамилия е било най-директният начин да бъдат пресечени всички негови претенции към властта. Така франките и алеманите са превръщали много манастири в „люксови царски затвори“, а островите срещу Константинопол са получили красноречивото име „Принцови“ по заточените там неудобни за властта царски сродници. В България е обратното. Както беше споменато по повод образа на Виталиан, царят-монах става емблема на идеалната власт. През Средновековието в България не само Тервел и Михаил Борис, но и Петър I (който впрочем се е женил четири пъти, т.е. плътското въздържание не е било сред основните му добродетели), Самуиловият брат Давид (който никога не поема властта), а и други, живели напълно светски владетели, са изобразявани като монаси „живели без грях и жена“.⁷ Друг е въпросът, че монашеският ореол (да не говорим само за проявяваната извънредна щедрост към Църквата, какъвто е например най-масовият мотив за царската канонизация при сърбите) за българите не е бил достатъчно основание за превръщане на даден представител на царския род в религиозно-политическа емблема. Съвсем не е било достатъчно и загиването му в битка срещу неверниците. Ореолът на българските владетели-емблеми е имал, ако мога така се да се изразя, сияние, което е надхвърляло локалните интереси и е отговарял максимално на представата за свръхестествено. Изграждането на този ореол е бил съществен елемент в дипломатическата практика поне толкова, колкото е било важно във военно отношение

⁶ Тъпкова-Заимова, В., Р. Заимова. Тервел – Тривелиус – Теоктист – *Palaeobulgarica*/Старобългаристика, (2003) 4, 92 – 98; Заимова, Р., Хан /кан/ Тервел – между традицията и модерността, <http://ebox.nbu.bg/hist18/pdf/2Raia%20Zaimova.pdf>. Авторката свързва култа предимно с католицизма, в т.ч. с католическите среди в България – подход, който има основания, които обаче са предимно литературни.

⁷ Вачкова, В., Богомилската алтернатива. София, 2017, 102-110.

налагането на образа на „страшните за целия свят българи“. А когато става дума за свръхестествено, първата алузия е чудото.

Представителите на българския царски род не са имали „ръце на целител“, каквато свръхестествена особеност е приписвана от един момент нататък например френските и особено английските крале до XIX в.⁸ Българите са наложили идеята за свръхестествените способности на своите владетели с методи, твърде различни от простото и затова много лесно опровержимото твърдение: „Ръцете на краля са ръце на лечител“.

Една (псевдо)езическа българска дипломатическа практика – заклинателните действия и магията

Извън утвърдените още през VII-VIII в. класически черти на *нашето* в отношенията с *другите*, българите изключително внимателно са подбирали спрямо нейния конкретен адресат информацията, която са разпространявали зад граница. Тя е трябвало да бъде паралелно и разбираема, и да постигне нужното внушение за определени „страшни“ / „потресаващо необикновени“ български черти, постъпки, способности. Посоченият дипломатически подход става особено очевиден в събитията около т. нар. покръстване при Михаил Борис. Все пак, отдавайки уважение на хронологичната последователност, първо ще бъде разгледан най-коментираният и от съвременниците му, и в съвременната литература „потресаващ“ случай, който е по времето на кан Крум.

Кан Крум особено силно скандализира византийските си съвременници, като заповядва да направят чаша от черепа на император Никифор след катастрофалната византийска загуба в битката при Върбишкия проход (811 г.). Явно този акт притеснява сериозно и някои днешни учени, които с всички сили се опитват да припишат историята единствено на

⁸ Bloch, M., *Les rois thaumaturges: Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre.* (Bibliothèque des histoires), Paris, 1983. Първото издание на книгата е преди близо 100 години (Страсбург, 1924 г.) и от тогава по темата е натрупана огромна литература. За свръхестествените способности на членовете на българската владетелска фамилия, поне доколкото ми е известно, тук се обръща внимание за пръв път.

византийската реторика.⁹ Позицията на тези изследователи има основание само дотолкова, доколкото кошмарната сцена с отрязаната Никифорова глава, превърната в чаша, явно е тревожела съзнанието изключително на ромейските автори. У латинските хронисти споменаването на този „скандален сюжет“ липсва, освен ако не е в някой късен превод от византийски оригинал. В сирийските и арабските извори историята е разказвана често, но като епизод, несравним с жестокостта на Никифор, който „заповядал българските деца в Плиска да бъдат мачкани с дикани“.¹⁰

Проблемът е, че отнасяйки „авторитетно“ разказа за превърнатата в чаша Никифорова глава към злостната византийска реторика, ние не само изкривяваме историята в стил „няма чаша-череп, няма проблем“. Ние връщаме изследването на проблема със стотина години назад, когато проф. Бешевлиев прави първия сериозен български опит за анализ на коментирания история.¹¹ Фактът, че в края на 20-те години на ХХ в. големият наш учен решава да употреби термина „оренда“ (който западните етнологите откриват за същия феномен при ирокезите и го налагат като общо понятие) наистина води до редица недоразумения. „Оренда“ се наричат хотели, клубове и пр., включително вина и торти. Понятието дори се налага като „исконно българско име на Божествената сила“. Това обаче не омаловажава стремежа на В. Бешевлиев да обясни дълбоките религиозни корени на един жест на кан Крум, който е имал толкова силен ефект сред ромеите. Пропускът му по-скоро е да отбележи, че очевидно българите от IX век не са индианци от XIX век.¹² Иначе казано, епизодът с чашата-череп от главата на Никифор е уникален и няма извор, който да свързва българските военни традиции с подобна практика поне от IV век нататък.

Жестът на Крум е бил адресиран изключително към ромеите и със сигурност е постигнал целта си. Във византийската памет сцената е все толкова жива и ярка най-малкото до 13 век. Тогава ромейският историк Георги Акрополит ще твърди, че цар Калоян сторил същото с черепа на пленения в Адрианополската битка (1205 г.) латински император Балдуин. Що се отнася до липсата на интерес у латинските автори към този епизод, той

⁹ Вж. последно Nikolov, A., Khan Krum in the Byzantine tradition: terrible rumours, misinformation and political propaganda. – In: Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev [= Bulgaria Mediaevalis, 2]. Sofia, 2011, 39-47.

¹⁰ Изчерпателно представяне и задълбочен анализ вж. в Кръстев, К. Арабски и сирийски извори за управлението на ханове Крум (след 796 - 814) и Омуртаг (814 - около 831). - В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 276 - 303.

¹¹ Бешевлиев, В., Чаши отъ черепи у прабългаритѣ. Годишник на СУ, Истор-филол. факултет, 22, 1926, 1-23.

¹² Hewitt, J. N. B. "Orenda and a Definition of Religion". American Anthropologist. 4 (1), 1902, 33–46.

няма нищо общо с несподелян от тях типично византийски стремеж към очерняне на „скита“ Крум (и на българите като цяло), караш ги да си измислят разни страшни истории. Проблемът е в спецификата на западните културни традиции и на българската дипломация.

На Запад изработването на чаши-черепи от главата на убития противник е добре позната практика. Павел Дякон например живописно представя трагедията на Розамунда, дъщерята на гепидския крал Кунимунд. Тя е заставена от съпруга си, лангобардския крал Албоин, да пие от чашата, която той е заповядал да направят от черепа на убития ѝ баща. В отговор гордата царица организира убийството на Албоин („История на лангобардите“, II, 29).

Нека не забравяме, че повечето средновековни западни автори са наследници на келтската традиция, чийто култ към отрязаните глави и разнообразните им употреби е тема на многобройни исторически и антропологични изследвания.¹³

¹³ Brochier, J.-E., Guilcher, A., Pagni, M. (dir). La tête humaine dans les pratiques culturelles des Gaulois méditerranéens. Aix-en-Provence, Association Provence et Archéologie, 2008; Dedet, B., La tête coupée, symbole de mise à mort suprême en Gaule méridionale ? Des textes anciens aux données de l'archéologie. Documents d'archéologie méridionale. Protohistoire du Sud de la France 34 (2011), 281-289.

Албоин принуждава Розамунда да пие от черепа на баща си според интерпретацията на Пиетро дела Векиа (17 в.). Очевидно майсторът или не познава традицията, или търси драматичния ефект на празните очни кухини. В платното на Рубенс, посветено на същия сюжет, традицията е отразена напълно автентично – чашата се приготвя от теменната част и наподобява купа. Приблизително така е изобразена тя и в българския превод на „Манасиевата хроника“.

Като цяло за християнската образност и мислене отрязаната глава на страшния противник като символ на победата на по-слабия, но подкрепян от Бога герой над по-силния му враг е доста познат. Точно такива подвизи са в центъра на историите на Юдит, която отрязва главата на Новуходносоровия военачалник Олоферн и на Давид, обезглавил филистимския гигант Голиат. Шедьоврите на Донатело, посветени на двете библейски сцени, въпреки характерния финес на твореца неминуемо предизвикват у днешния модерен човек тръпки. Хората от времето на Донатело (XIV-XV в) обаче, а още повече тези от епохата на кан Крум, са били далеч по-нечувствителни към военните жестокости. В българския случай характерното е стремежът Крумовата победа да бъде представена не само като Божие наказание за зверствата на Никифор, а и като завършек на напълно легален и справедлив процес срещу царя престъпник. Ето защо българските автори неизменно разказват за пленяването на Никифор, последвано от обезглавяването му, макар никой да не знае в кой момент на битката той е загинал, най-вероятно убит от своите войници. Българската памет за коментираната история не на последно място е може би най-доброто свидетелство, че толкова оспорваното законодателство на Крум Страшни е било реалност. То е действало, включително и в моменти на най-голямо военно напрежение, когато цивилните норми обикновено не се спазват.

Миниатюри от българския превод на Манасиевата хроника, които отразяват екзекуцията на Никифор като законен акт, много далеч от практиките, свързани с вярвания в т. нар. оренда.

Накратко, нямаме никакви основания да не вярваме, че кан Крум е извършил подобно „варварско“ дело. Нещо повече. Жестът е бил и един вид „съдебно“ наложителен след зверствата на неиствалия през 811 г. в Плиска Никифор. В не по-малка степен той е бил наложителен ритуален акт и като идентификационен символен акт, с който българският владетел се е представял като наследник на древните тракийски царе. Защото българите, поне след споменаването им в Анонимския римски хронограф нямат военни практики, които са свързани с трофейно запазване и употреба на главите на убитите видни врагове. Мнозина антични автори обаче са категорични, че това е била характерна традиция за тракийските владетели.¹⁴ Той обаче има съвсем различен генезис и символика, тясно свързани в равна степен с раннохристиянските и много по-древните традиции на Орфизма.

Тук, макар и малко встрани от конкретния разглеждан сюжет трябва поне мимоходом да се спомене още една изключително озадачаваща практика на българските владетели – техните тела и гробници така и остават неизвестни до днес. Вярно е, че се говори за чудесата на гроба на св. княз Михаил Борис, но това е почти задължителен елемент в житийната литература. Този гроб така и до днес не е открит. Вярно е също, че някои изследователи идентифицират тленните останки на две тела с царете Самуил и Калоян.

¹⁴ Тук става дума за специфичните владетелските актове, а не за обичайната практика например главите на убитите врагове да се окачват на врата или седлото на коня.

Техните догадки обаче се базират изключително на модерни анализи, а не на автентични средновековни текстове или предания: Известна е църквата „Св. Апостоли“, установена още от Константин Велики за погребенията на ромейските василевси; не по-малко известна е църквата „Сен Дени“ в Париж (тогава в околностите му), където почиват до днес всички френски крале от Дагоберт I до Мария Антоанета... Българската традиция е напълно противоположна. Точно както при тракийските владетели,¹⁵ телата на българските царе – свещени предводители е трябвало да изчезнат заедно със смъртта им. От тогавашните, както впрочем и от повечето съвременни хора, подобно „изчезване“ без друго се приема за свръхестествена намеса, която спасява Божиите избраници от обичайното тление. Превръща ги в легенди, които ако не дават безсмъртие на самата личност, обезсмъртяват нейната памет. Конкретно в християнски контекст пряката аналогия на липсващото тяло е ако не с празния гроб на Христос, то с възнасянето на Енох и Илия.

Едва ли е нужно да се обяснява, че липсата на царски гробници и тела освен всичко останало лишава при победа вражеските владетели да извършат първия зрелищен символ акт на поробването на чуждия народ – унищожаването на храмовете, гробниците и разпиляване пепелта на бившите местни царе.¹⁶ В картината на голямата дипломация това означава не просто отказ, а обективна невъзможност победените да признаят и „подпишат“ своята капитулация.

¹⁵ Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

¹⁶ Примери и коментари вж. във Вачкова, В. Традиции на Свещената война в ранна Византия. София, 2004, с. 26, сл.

Т. нар. „Гробница на св. цар Борис“ в местността Кирека, Шуменско, на десетина км от Плиска. Дори за неспециалистите е очевидно, че това е стандартна тракийска посветителска камера и ако св. Михаил Борис е пребивавал там, това е било приживе.

Като антитеза на поведението на „цивилизования византиец“ Никифор (който впрочем има не особено ясен арабски произход) е достатъчно да се посочи само следното: кан Крум винаги се е задоволявал с изселване на населението на завладените градове. Тази практика, недвусмислено доказва, че Крум е приемал изселеното население като свои поданици – тактика, редовно практикувана поне от времето на Навуходоносор II.¹⁷ Неслучайно повечето български възрожденски историци ще определят Василий I като българин, върнат от кан Омуртаг в родното му място заедно с останалите пленени от Крум адрианополски жители.

Мъченичеството на св. Мануил, архиепископ на завладения от кан Крум Адрианопол, остава изолиран и крайно неясен факт. На Крум в краен случай може да се припише убийството на самия Мануил, „хвърлен от градската стена“, както гласи „Житие на св. мъченици Мануил, Георгий, Петър, Леонтий, Сионий, Гавриил, Йоан, Леонт, Парод и други на брой общо 377, пострадали за Христа от езичниците през 814 година“ (22 януари). Дори от житийния текст става обаче ясно, че антихристиянски действия са водели досега неидентифицираните канове (наместници?) Докум, Диценг и Цок, а канове Крум, Омуртаг и Маламир са споменати общо и съвсем тенденциозно като „гонители“ и „мъчители“.

Освен това, когато става дума за изключително военно напрежение и за явна провизантийска пропаганда от страна на пленниците (а както и да се чете текстът на Продължителя на Теофан, разказващ за св. Мануил, става дума за такава ситуация), въпросът за лоялността придобива доста размити очертания. По-интересно е да се запитаме на какъв език са водели християнската си пропаганда „византийските пленници“ и дали тя, реализирана в условията на византийското иконоборство, е можела да бъде „провизантийска“.

¹⁷ Навуходоносор II (605-562 г. пр. Хр.) е основател на Нововавилонското царство. Историята му е подробно описана в Книга на пророк Даниил, където се разказва за разрушаването на Соломоновия храм и отвеждането на евреите във вавилонски плен.

Що се отнася до мита за избития гарнизон в Сердика (809 г.), дори един съвсем повърхностен, но непредубеден прочит на изворите ясно показва следното: византийските воители християни, които се спасили от българското клане в Сердика, са потърсили и са намерили спасение при „варварина“ Крум?!¹⁸

Да демонстрират драстични езически (т.е. неразбрани и неприемани от тогавашния християнски сят) практики е било сред най-обичаните дипломатически средства, използвани от българските владетели, а и духовни водачи.

Поради ограничения обем на изследването и конкретните му цели по-нататък разказът ще се концентрира на събитията след VII век. Тук обаче няма как да не се спомене накратко едно изключително популярно оръжие на българската дипломация: Поне от VI до XII век българите устойчиво, за да не кажем направо – натрапчиво, са поддържали образа си на звездочетци,¹⁹ т.е. маги, владеещи халдейската мъдрост за небесните знаци и земните им последици. Ще се задоволя с привеждане само на няколко типични примера. Първият е от началото на 6 век, в контекста на коментирания бунт на Виталиан. Според Йоан Антиохийски, когато войските на Виталиан се срещнали с византийската армия през 514 г. при Калиакра, „българите с някаква варварска магия покрили очите на ромеите с тъмнина и те изпадали в пропаст със стръмни брегове и загинали“. Така била унищожена 60 000 византийска войска.²⁰ Ромеите очевидно са били съвършено неподготвени за пълното слънчево затъмнение, за което българите са били напълно наясно, избирайки и деня, и мястото на сражението – отвесните скали при Калиакра. Който е имал щастието да наблюдава този изключителен природен феномен в района на Калиакра и Шабла през 1999 г. знае колко апокалиптично може да бъде усетено от неподготвения човек едно пълно слънчево затъмнение.

За българските звездочетци разказва през X в. с негодувание Йоан Екзарх в „Шестоднев“, а през XIII в. те ще бъдат анатемосани и в „Бориловия синодик“. Тези официални

¹⁸ Извън тези известни, макар и редовно пренебрегвани факти за превземането на Сердика и Адрианопол, вж. странния данък, който „варваринът“ кан Крум иска от Византия след демонстрациите при Златната врата на Константинопол – подбрани антични статуи. Вачкова, В., Белите полета в българската културна памет, с. 251, сл; 266, сл.

¹⁹ По-нататък се обяснява семантичната разлика между обичайното название „звездобройци“ и звездочетци“.

²⁰ ГИБИ, т. III, с. 36, сл.

религиозни позиции обаче никак няма да повлияят на факта, че във военната си стратегия българите многократно ще използват своите астрономически знания за слънчеви и лунни затъмнения, медицинските наблюдения за дните, в които не бива да се сражават, понеже определена фаза на луната прави зарастването на раните трудно, осведомеността за образуването на непрогледни мъгли или появата на унищожителни морски бури. Това, че противниците им са приемали тези знания за „варварска магия“ е било умишлено търсен ефект – няма нещо, което да дезорганизира по-сигурно една вража армия от свръхестествени сили, насочени срещу нея. А да се дезорганизира византийската армия с подобни средства е било едновременно трудно и лесно. Трудно – защото ромеите също са използвали астрономически, астрологически и метеорологически прогнози при походите си.²¹ Лесно – защото във Византия всички древни познания в посочените и други научни области гласно или негласно са били отхвърляни от Църквата, а от там са били масово схващани като магия.²²

Чудотворството (християнското название на магията) остава запазена марка, най-силният „коз“ на членовете на българската царска християнска династия. Като „магически крал“ ще бъде запомнен от съвременниците му още Михаил Борис. Внуците му Вениамин Боян и Йоан (Рилски) ще надминат с подобна слава дори дядо си. Боян, „пръв министър“ на брат си Петър, ще използва и споменатите класически „варварско-езически демонстрации“. Той ще се явява на официални приеми в Свещения дворец в Константинопол „гол до кръста, препасан с медна верига и с обръсната глава“. Паралелно българският дипломат ще е известен не само в Константинопол, а и на Запад с това, „че дотолкова бил изучил магията, та можел без усилие да се превръща във вълк и всеки див звяр“. Двете сведения, предадени от съвременника на събитията Лиутпранд през 949 и 968 г, не подлежат на съмнение. Наистина по стил и наблюдателност Лиутпранд би могъл да бъде наречен „топ журналист на епохата си“. Той обаче прави цитираните описания не

²¹ O. J. Haldon. *Information and war: Some Comments of Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period (ca. A.D. 662–1025)* – In: *War and Warfare in Late Antiquity*. Boston, 2003, p. 388, sq.

²² Това, че много практики са били схващани в православния свят като магия не означава, че не са били употребявани. Всеки среден византиец е имал купчина амулети и е знаел поне десетина заклинания. *Byzantine Magic*. Edited by Henry Maguire, etc. DOP 44 (1990); Magdalino, P., *L'Orthodoxie des astrologues : La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*. Réalités byzantines, Paris, 2006. Това обаче е ситуация, твърде различна от българската употреба на знанието като реално оръжие.

като автор, който съзнателно търси сензацията и не като любознателен пътешественик, а в качеството си на епископ на Кремона, специален пратеник на императора на Свещената Римска империя Отон II.

Впрочем принц Боян ще стане не по-малко знаменит и на Изток. В руската литература, след „Слово о полку Игореве“ (XII в.), образът му ще добие такава популярност, че ще бъде наречен „певец на цялата руска земя“. Певецът-чародей Боян, който, според „Словото“, има сходни характеристики и роля с тази на отец Турпин в „Песен за Ролан“ или на друида Мерлин в епоса за Атур, няма да загуби нищо от предишната си българска биография – царското потекло, емблематичното си име и магическите си способности, включително да се преобразява в диви същества.

Паметникът на Боян Мага в Бургас. Скулпторът Георги Андонов стриктно следва описанията на Лиутпранд, което не пречи на множеството критики срещу може би първия и най-адекватен монумент на българската духовност през Златния век.

На пръв поглед св. Йоан Рилски трудно би могъл да бъде толкова колоритен образ като Боян. В някои отношения той обаче е дори по-колоритен чудодеец не само приживе, а и след смъртта си. Достатъчно е да споменем как светецът кара Естрегомския епископ да онемее, понеже не бил чувал за него и не признавал славата му. Тази недвусмислена

реакция срещу неосведомеността на Естергомския епископ довела до благоразумно връщане на мощите на св. Йоан в Сердика, от където крал Бела III ги бил заграбил през 1183 г.²³

Симеон, бащата на принцовете Петър, Боян и Йоан, ще се дистанцира от подобни жестове напълно съзнателно, налагайки образа на българския владетел като най-християнския цар. Той дори често демонстративно ще обвинява в употреба на магии самият Константинополски патриарх Николай Мистик. За сметка на това ще бъде убит от византийците с магия – история, подробно разказвана от ромеите и други чужди автори поне до 16 век.²⁴ Ефективността на слуховете за употреба на магия на вай-високо държавно и църковно ниво обаче е урок, който Византия усвоява от българите и го използва изключително в контактите си с тях.²⁵ За останалия свят силата на ромеите остава резервирана в изключителния блясък на церемониала и богатите дарове.

Като „истински маги“ напълно сериозно ще бъдат определени и богомилите от най-авторитетния, а и най-запознатия с тяхната практика и теория византийски автор – канонистът Евтимий Зигавин. Най-знаменитият богомил Василий Врач в началото на XII в. ще направи на константинополския хиподром такова зрелищно магическо изчезване от кладата, че във Византия, всички последвали мерки срещу богомилите ще бъдат сведени до църковно отлъчване.²⁶

Описаните и други сходни (псевдо)езически жестове безспорно са поразявали въображението, а вероятно и сериозно са стресирали средновековните съседи на България. Все пак те са били само ярки спорадични щрихи в богатата картина на българската дипломация.

Тъкмо в този контекст всъщност е най-уместно да се разположи и коментира „известният“ бунт на боилите срещу Михаил Борис (866 г.). За този бунт са били осведомени изключително западните автори, политици и църковни лица. Информацията

²³ Подробно вж. Вачкова, В., Богомилската алтернатива. София, 2017, 190-225.

²⁴ Вж. Вачкова, В. Симеон Велики: пътят към короната на Запада. София, 2005.

²⁵ Вж. подр. Вачкова, В. Мълвата за магия в арсенала на византийската дипломация – Балкани, 5, 2016, 14-27.

²⁶ За т. нар. „богомилски мъченици“ и магическия ореол, създаден около тях дори от най-убедените им противници, вж. Вачкова, В. Богомилската алтернатива, 226-259.

очевидно им е била дадена на най-високо равнище и с изключителни детайли. Информацията при ромеите е сведена до една лаконична бележка у Продължителя на Теофан. Там се споменава за някакво недоволство, но с кръст на гърдите княз Михаил мирно и благо наложил християнството.²⁷

На Запад картината на българското покръстване изглежда по съвършено различен начин. Информацията, която разпространяват българите, явно е крайно внимателно подбрана, дозирана и формулирана преди да достигне папа Николай I под формата на български питания относно някои въпроси на вярата. В резултат се появяват „Отговорите на папа Николай по допитвания на българите“ (*Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum*) – 106 подробни разяснения на вероятно 115 явно не по-малко изчерпателни въпроса. Този безценен документ е крайно време да бъде разглеждан в светлината на изтънчената, дори „по византийскому лукава“ българската дипломация, а не като наивно звучащ зов за ограмотяване на българите, търсещи съвет от папата. Впрочем, никой папа не е получавал такива запитвания от никой народ. Авторството е приписвано един вид „по инерция“ лично на българския владетел. Всъщност за тази инерция могат да се дадат поне два стойностни аргумента: Първият е изключително високият богословски език на „Посланието на патриарх Фотий до българския архонт Михаил“, за който ще стане дума по-нататък. Другият е малко известният дори на тесните специалист факт, че българските владетели са си кореспондирали по въпроси на вярата на най-високо равнище и преди княз Борис. Така в биографията на халифа ал-Мамун устойчиво е запазена паметта, че той е писал на българския владетел трактат от стотина страници. Въпросният български владетел, от когото изглежда халифът е искал повече консултации, отколкото е давал мнения, за съжаление не е споменат поименно. Предвид управлението на Ал-Мамун обаче това е могъл да бъде или кан Омуртаг, или Маламир или кавхан Исбул.²⁸

Колкото и често да се изтъква изключителната важност на „Отговорите на папа Николай по допитвания на българите“ за изследване на българското право и изобщо българската култура в „езическия период“, не трябва да се забравя следното: характерът на

²⁷ ГИБИ, т. 5, с. 96, сл.

²⁸ Кръстев. К. Арабски и сирийски извори за управлението на ханове Крум (след 796 - 814) и Омуртаг (814 - около 831). - В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 301-303. Според Пл. Павлов главното действащо лице е бил кавхан Исбул в контекста на „поемане на курс“ към оттласкване от християнска Византия.

българските въпроси е толкова различен по дух, стил и важност, че звучат на места като откровени шеги, бидейки отправени към светейшия отец. Ето защо не е изключено ситуацията при създаването на „Запитванията на българите до папата“ да е изглеждала като мек вариант на „Запорожките казаци пишат писмо до султана“, изобразено от И. Репин

Тук не е нужно да коментираме папските отговори на въпроси от типа дали българите, вече като християни, трябва да носят гащи, дали знамето им може да остане конска опашка или кога е богоугодно да се къпят. Достатъчно е да се обясни защо въпросите, свързани с „бунта на боилите“, без съмнение са чиста дипломатическа интрига. Те са само два, или поне само две са главите, в които папата ги засяга (17 и 78). И само там Николай I изрично минава от второ лице множественото число в трето лице единствено число, т.е. това са отговори, на въпроси, зададени лично от самия Михаил Борис.²⁹

Въпросите до папата са занесени от официална българска делегация в Рим на 29 август 866 г. „Отговорите“ са върнати в България през същата 866 г., на 13 ноември. Т.е. всичко се случва в същата година, когато би трябвало да избухне и да бъде потушен въпросният бунт. Преди това въпросите е трябвало да бъдат изготвени и сетне да изминат трудоемкия път на двоен превод от гръцки на латински и отново на гръцки, извършен от Анастасий Библиотекар. По същото време в Константинопол патриарх Фотий влага огромния си интелектуален, богословски, риторичен и политически потенциал в написването на специален трактат-писмо до българския владетел („Посланието на патриарх Фотий до българския архонт Михаил“.

²⁹ Вж. подробния коментар на Д. Дечев в: Фотий патриарх Константинополски до князь Борис. Папа Николай I до българите. София. 1939/ 1994, с. 105.

Графикът на 866 г. става още по-претоварен, ако се приеме традиционното тълкуване на Балшенския надпис – че той отразява годината на самото официално покръстване на България. Липсващата част от надписа е съдържала точно паметното събитие. Възстановката ѝ се базира единствено на предположения и на късното споменаване от Димитър Хоматиан, как още съществували подобни каменни плочи, с каквито Климент Охридския бил осеял Главиница („Кратко житие на св. Климент Охридски“, XII век)

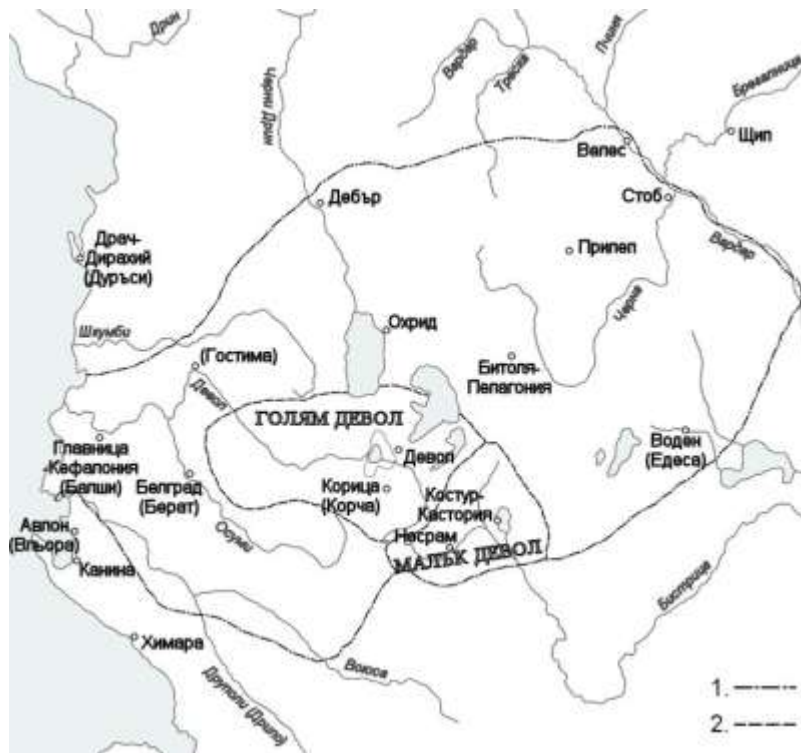
Балишенският надпис, оригиналът, както и всички „многобройни Климентови плочи“ са загубени. (Латинският текст е добавен през 12 в. и е епитафия на латински кръстоносец.)

В този контекст много сериозно може да се постави въпросът: защо всички многобройни каменни надписи са били издигнати в българските земи, сега на територията на Албания?! Вероятно най-точният отговор може да се достигне с един поглед върху картата на България от времето на княз Михаил Борис.

Надписите са по най-западната граница на Долната Охридска земя, известна също като Кутмичевица. Очевидно целта е била обявяване на особен (църковен?) статут тъкмо в Деволския комитат, чието културно ядро става Охрид. В този контекст е учудващо защо повечето наши историци са убедени, че Балшенският надпис отразява официалното покръстване на България, а други (като К. Гербов) „революционно доказват“, че въпросният надпис изобщо не е свързан с българската, а с византийската политика в региона. Още по-учудващо е тенденциозното назоваване на разглеждания регион в разглежданата епоха „Северна Македония“ – провокативен и дълбоко антинаучен термин, появяващ се дори в най-авторитетни български научни сборници.³⁰

³⁰ Симеонов, Г. Към историята на медицината в Северна Македония през X-XIII век. В: Св. Климент Охридски в културата на Европа. София, БАН, 2018, 843-872.

Карта на Деволия комитат през IX и X век, по картата към статията Деволя на Петър Коледаров в Кирило-Методиевска енциклопедия, Българска академия на науките, 1985, том 1, стр. 577. Едва ли е случайност, че българите свързват покръстването на княз Михаил Борис от св. Кирил при Брегалница, намираща се на североизточната граница на Деволия комитат. Едва ли случайно също, че по-късно византийската тема България, организирана след падането ни под ромейска власт, е включвала точно „Долната земя“ – от Видин до Охрид.

Конкретната тема на изследването не позволява разпространение по въпроса за всички особености, които ще бележат развитието на този регион във връзка с постоянното ярко подчертаване на неговата изконно българска културна история и същност. Добре е все пак да се спомене поне следното: тъкмо тук ще е особено силен култът към св. Седмочисленици, допълнен – отново с акцент върху българския характер на местната култура – с този към гениалния български певец и реформатор св. Йоан Кукузел.

Св. Седмочисленици и св. Йоан Кукузел. Стенопис от 1744 г. дело на братята Константин и Анастас от Корча, в главния храм на манастира „Св. Богородица“ , Арденица (днешна Албания), изграден върху основите на храма „Св. Троица“, чийто ктитор е св. Михаил Борис (IX в.).

Всички отговори по въпроса кой точно е писал въпросите към папа Николай или какво точно е означавал от Бога архонтът Михаил с Балшенския надпис могат да бъдат само в сферата на хипотезите. Във всеки случай, що се отнася до международните дипломатически актове около „българското покръстване“ графикът на следващата 867 година е дори по-натоварен от този на предходната. Тогава българският царски род осъществява поклонение в Рим (за което са запазени детайлни данни в приписка към Чивидалското евангелие), докато патриарх Фотий издава знаменитата си „Енциклика до Източните църкви“. В нея Фотий за пореден път анатемосва Римската църква като еретична, но сега изключително заради посегателството ѝ над българите.

Докато текат тези събития, слухът за потушаването на бунта срещу Михаил Борис продължава да се разнася. Понеже българските въпроси до папата не са запазени, днес не знаем със сигурност как точно са били предадени събитията от княз Михаил Борис. Папският отговор (като изключим пасажа за наказаните водачи на бунта)³¹ е не информативен от византийските извори или, например, от разказа на младия Симеонов войн Георги в „Чудото на св. Георги, за кръста и за българина“³². За сметка на това можем да добием достатъчно ясна представа какво е било разпространеното от българите описание на събитието от характера на последвалите реакции в западния християнски свят.

Детайлен разказ за „бунта на боилите“ оставя не някой друг, а Реймският епископ Хинкмар – личност, която с пълно право може да се нарече „кардинал Ришельо“ на IX в. Ето как той представя случилото се:

„ 866 г. Кралят на българите приел светото кръщение. Той бил замислил да стане християнин предишната година, понеже Бог го вдъхновил и му внушил това чрез поличби и бедствия всред народа на царството му. Недоволни от това, негови боляри разбунтували народа против него, за да го погубят. И тъй, колкото били в десетте комитата, те се събрали около двореца му. Но той, като призовал името Христово, потеглил срещу цялото множество с четиридесет и осем души, които били останали при него поради предаността си към Христовата вяра. И веднага, щом излязъл от градските врати, нему и на тези, които

³¹ Глава 17. „И тъй, разправяйки как сте възприели по Божия милост християнската вяра и как сте накарали да се покръсти целият ви народ, как обаче ония, след като били покръстени, въстанали единодушно с голямо ожесточение против вас, като твърдели, че не сте им дали добър закон, и искали да убият и вас и да си поставят друг княз, и как вие, подготвени срещу тях със съдействието на Божията сила, сте ги надвили от мало до голямо и заловили със собствените си ръце, пък и как всичките им първенци и по-знатни хора с целия им род били избити с меч, а не толкова знатните и по-малко видните не претърпели никакво зло, вие желаете да знаете относно ония, които са лишени от живот, дали имате грях заради тях. Но това във всеки случай не е извършено без грях и не е могло да стане без вина от ваша страна, щом поколението, което не е участвало в замисъла на своите родители и не е било изобличено, че е дигнало оръжие против вас, е било изклано невинно заедно с виновните.

³² „Аз съм от новопросветения български народ, когото Бог просвети със свето кръщение през тия години чрез Своя избраник, княз Борис, когото нарекоха в светото кръщение Михаил, който с Христовата сила и с кръстния знак победи коравия и непокорен български род, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от злите козни на дяволското действие и той го отвърна от тъмните, измамни, смрадни и богоомразни жертви, изведе го от мрак на светлина, от измама и кривда към истина; отхвърли смрадните и нечисти техни храни, требищата им разсипа, утвърди ги със светите книги в правата християнска вяра, приведе архиепископа свети Стефан и други учители и наставници, създаде църкви и манастири, постави епископи, попове, игумени, които да учат и ръководят народа му по Божия път. Сетне Бог го удостои, та като прие ангелски образ, представи се от този измамен живот във висшия Йерусалим при Христа...“

били с него, се явили седем духовници и всеки от тях държал в ръката си запалена свещ. И така, те вървели пред краля и пред онези, които били с него. А на тези, които били въстанали против него, се сторило, че върху тях пада огромна пламнала сграда. А конете на онези, които били с краля, както се сторило на противниците, вървели изправени и ги поразявали с предните си крака. И такъв страх ги обзел, че те не могли да се приготвят нито за бягство, нито за отбрана, но, прострени на земята, не могли да се движат...“

До тук текстът на Хинкмар все пак може да бъде приет като предаване на един доста банален за Средновековието житиен сюжет в стил: „Константиновата победа при Милвийския мост през 312 г.“³³ Остава, разбира се, куриозният въпрос защо това чудо е приписано не на някого от западните му сюзерени, а на българския крал. Истинският отговор се съдържа не в тривиалния топос, а в съвсем конкретните действията, които последват чудодейната победа на Михаил Борис:

„Българският крал – продължава Реймският епископ – отправил в Рим своя син и много от болярите на своето царство, като с тях изпратил за св. Петър между другите дарове и оръжието, с което бил въоръжен, когато в името на Христа възтържествувал над своите противници. Той също така отправил до папа Николай много запитвания, за да се съветва с него относно тайнствата на вярата. Поискал от него да му изпрати епископи и свещеници и молбата му била удовлетворена. А императорът на Италия, Людовик³⁴, като узнал това, отправил пратеник до папа Николай с поръка да му предаде оръжието и другите предмети, които българският крал бил изпратил на св. Петър. Някои от тези предмети папа Николай препратил по Арсений на императора, който се намирал в Беневентската област, а някои от тях задържал, като се извинил за това.“

Разказът потвърждава коментиранияте по-горе изпращане на българска делегация с въпроси към папата, но внася един много съществен и, според автора, по-важен момент – този за оръжията (и други предмети), дарени на Римския първосвещеник от българския владетел. Изрично акцентира и върху интереса, проявен от италианския император към тези български дарове, с част от които папата не се разделил, макар някои да отстъпил на Людовик.

³³ Чешмеджиев. Д. Император Константин I Велики и княз Борис I Михаил: победата над езичниците. – В: Ниш и Византија. Шести научни скуп, Ниш, 3–5 јун 2007. Зборник Радова VI. Ниш, 2007, 485–495.

³⁴ Людовик II, крал на Италия от 843, на Прованс от 863, император от 855 до смъртта си през 875.

Разбира се, тук може да се възрази, че на Запад темата за свещените оръжия, които имат лични имена и избрани носители през Средновековието е изключително популярна. Това е вярно, но този мотив става популярен едва след епизода с дарените от Михаил Борис *оръжия на вярата* на Светия престол. Следващият сходен разказ ще се появи чак в Британия и то едва в средата на XI век. Тогава силното управление на Едуард Изповедник (1054-1066) ще се свърже с вдвояващата справедливост сила на неговия меч Куртана (Curtana). Вече в записаните към на XI в. от ирландските монаси и поетично интерпретирани от Кретиен дьо Троя през XII в. легенди за крал Артур всички, дори не дотам знатните и епизодичните герои, ще притежават мечове със собствени имена и с особени качества. Сред тези мечове най-знаменитият е мечът на самия Артур – Екскалибър (Excalibur), по-известен по онова време като Кала-болга или Калаболг (Calabolga, Calabolg).³⁵

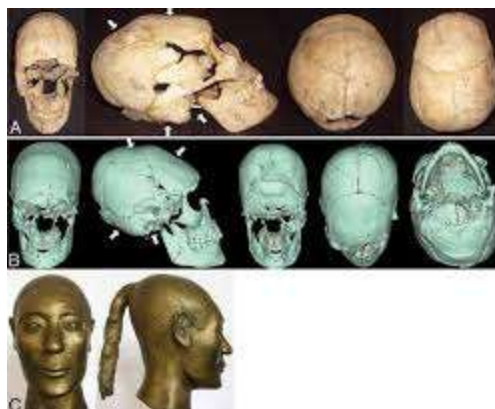
Все пак в България малко сред средата на IX век се е случило нещо особено значимо, което е било запомнено на Запад като “чудодейната победа на българския крал с помощта само на шепя верни боили“ и „детронацията на отстъпника Владимир Расате“ (въпросната детронация, въпреки, напълно отсъства във византийските извори).

³⁵ Макар името на Карл Велики, предшественик на княз Михаил Борис, да се свързва с легендарния му меч „Мондгой“, всъщност съвременните на Карл извори не споменават за никакво „магическо“, и дори за „любимо“ негово оръжие. Меч не фигурира нито при коронацията на Карл Велики в Рим, нито сред даренията, направени по императорското завещание. Първите забележителни мечове във франкския свят се появяват също чак към XI в. на страниците на „Песен за Ролан“ – Дюрендал (Durendal), мечът на Ролан и Алмас (Almace) – мечът на отец Турпин. По същата матрица по-късно се появява и легендата за „меча на Карл Мартел“, посветен в една основана от него малка църква след победата над арабите при Поатие през 732 г. (това е втората решаваща битка, след българо-византийската победа при Константинопол през 718 г., която спира ислямската агресия в Европа). Но тази легенда за пръв път е популяризирана (а най-вероятно и е създадена) 700 години след времето на Карл Мартел, когато „гласовете свише“, напътствали Жана д'Арк, я отвеждат до свещения меч в църквата „Света Катерина“ (Ste Catherine de Fierbois).

Монахът-княз Михаил ослепява сина си Расате Владимир и поучава сина си, новия цар Симеон. Стенопис в църквата „Св. Димитър“, с. Тешово. Този сюжет се появява в българската иконография много късно, но отразява една устойчива българска идея – идеалният владетел е и монах, но винаги остава владетел, загрижен за държавата.

За евентуалния характер на събитията около „бунта“ през 866 г. засега свидетелства сигурно само една крайно озадачаваща археологическа находка от района на първите български столици. Край Девня са открити погребения на хора, живели през разглеждания период и загинали едновременно. По всичко личи, че са постигнати от насилствена смърт. Личи и че съвсем не са обикновени хора – черепите на всички са деформирани. Освен това черепите са точно 52 – нека припомним, че това е броят на „наказаните с меч“ според „Отговорите на папа Николай“. А странното цифра 48, сочена в изворите за верните Михаиллови воители, е остатъкът до идеалната стотица, чиято символна стойност е достатъчно известна във всички култури.

По: Yavor Enchev and All, "Paleoneurosurgical aspects of Proto-Bulgarian artificial skull Deformations", Neurosurg Focus 29 (6):E3, 2010, p. 4.

Каква може да е била причината за гибелта на 52-мата висши български аристократи? И дали става дума за наказание, или за извършване на древен саможертвен ритуал³⁶? Това са все прелюбопитни въпроси, но техните, в по-голямата си част хипотетични отговори, далеч надхвърлят рамките на настоящето изследване. Онова, което със сигурност може да се твърди, е следното: ако е имало реакция срещу княз Михаил Борис, тя по-скоро е била политическа или династическа – неслучайно се говори за въстаналите като за „вече покръстени“. Изключение прави много късното (XIV в.) „Чудо на св. Георги с българина“, което, бидейки типичен агиографски текст, при това минал през редица небългарски редакции, има слаба фактологична стойност.³⁷

Целият разказ за магическата победа на княз Михаил Борис на всеобхватния мащаб на бунта е дело на българската дипломация. Този разказ е целял да внуши определен образ за българския владетел като християнски цар с уникална харизма и свиша закрила. Въпросният образ е бил толкова впечатляващ, че някои негови черти сетне ще бъдат претворени на Запад не само поетично, а и в легитимационната практика царската инсигния да включва специални оръжия.

За да схванем напълно етапите в развитието на тази, определено дългосрочна дипломатическа стратегия, нека се върнем към времето на Крумовия наследник Омуртаг.

Омуртаг, освен че сече златни медальони с християнска символика и около двореца му изобилства от църкви, явно знае детайлите на християнската клетва и няма скрупули да я използва. Поне така твърди Продължителят на Теофан, който описва древната българска клетва, която канът накарал да изпълни византийския император Лъв V при сключването

³⁶ Подобен саможертвен ритуал е засвидетелстван археологически още в началото на XX в. в българските земи и е датиран от френския археолог Жорж Съор през IV в. при Духова могила (Перушица). Сравнителният анализ на двата феномена изисква отделна монография, чиито основни тези скоро ще бъдат изложени в статия.

³⁷ Твърде малко доверие заслужава от тази гледна точка и известната Приписка на Тодор Доксов, където се споменава за Борис като Кръстител, преименуван на Михаил и се сочи двойно летоброене – гръцко и прабългарско. Тя фигурира само в руски преписи от XV до XVII век. В Българския апокрифен летопис от XI в. Борис е „покръстител на цялата българска земя“, но не се споменава никакво преименуване, а и „цялата“ явно се съотнася спрямо определена част, която вече е била покръстена.

на 30-годишния мир (ок. 815 г.). Докато християнският владетел „разсичал кучета“ и т.н., българинът „езичник“ се заклел според християнската вяра.³⁸ Дали самият Омуртаг е бил християнин? От гледна точка на висшия дипломатически акт – взаимна клетва, това е въпрос без значение. Важното е, че българският владетел – за срам на ромеите, както коментират византийските извори – е поставил византийския василевс в една крайно унижителна ситуация, подлагаща под съмнение собственото му християнство.

Разглеждана в тази светлина, последвалата история на България – например създаването на самостоятелна Църква със собствен език и уникален вариант на християнската култура изглеждат не парадоксални (както ги определят учени от ранга на И. Шевченко), а напълно логични. За тях способстват не никакви външни (например византийски) влияния, а една традиция, развивана и обогатявана поне шест века.

³⁸ ГИБИ, т. 5., 113-116.